

Moderné mesto a jeho kultúrne dedičstvo – príklad Partizánskeho a Novej Dubnice¹

Juraj Janto

Juraj Janto, PhD.
Comenius University in Bratislava
Faculty of Arts
Department of Ethnology and Museology
Gondova 2
814 99 Bratislava
Slovakia
e-mail: juraj.janto@uniba.sk

Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2019, 7:2:109-121

Modern City and Its Cultural Heritage – the example of Partizánske and Nová Dubnica

The paper deals with the issues of architecture and cities, or urban neighborhoods, which originated in the 20th century. While older style architecture and urban structures are already protected by law and generally accepted by both professionals and the public as part of cultural heritage, the situation is different for newer towns and buildings. However, these are also often unique collections, witnesses of the time and holders of other historical, technical or artistic values. This is particularly evident in the case of greenfield cities – Partizánske (1938) and Nová Dubnica (1957). Both locations grew up as an expression of contemporary ideas about an ideal city in connection with industrial factories, whose employees they were built for: Partizánske (former Baťovany) as an ideal industrial settlement of the Baťa concern and Nová Dubnica as a representative socialist city. The first one was based on the concept of modern architecture (and urbanism) and the second one was associated with socialist realism (as a critical, ideologically conditioned refusal of modernism). The original urbanistic concept and architecture of both settlements have remained largely preserved to this day, but their legislative protection is needed. Protection and maintenance are also, and above all, a matter of interest and acceptance of the wider public. After all, the relationship of the citizens is also reflected in the protection and overall care for the heritage. The first step in building this relationship is to make people aware of the importance of the values they contain.

Keywords: modern city, socialist realism, cultural heritage, Partizánske (Baťovany), Nová Dubnica

Úvod

Staršie mestá, resp. ich časti a najmä historická slohová architektúra je legislatívne chránená a zvyčajne aj všeobecne prijímaná, odborníkmi i širokou verejnosťou, ako dôležitá a samozrejmä súčasť nášho kultúrneho dedičstva. Avšak pri stavbách a urbánnych štruktúrach, ktoré vyrástli za posledných približne sto rokov si dostatočne neuvedomujeme ich význam; sú stále nedocenené. Cieľom štúdie je upozorniť na hodnotu „mladších“ miest, resp. mestských štvrtí, ktoré majú dôvod byť rovnako akceptovanou súčasťou spoločenského záujmu a ochrany. O uvedený zámer sa text usiluje aj priblížením dvoch lokalít, „ideálnych“ miest (priemyselného a socialistického), ktoré vyrástli v 20. storočí „na zelenej lúke“ – Partizánskeho (1938), bývalých Baťovian, a Novej Dubnice (1957).

¹ Štúdiá vznikla v rámci projektu KEGA (016-STU – 4/2017) *Interdisciplinárny prístup k ochrane kultúrneho a prírodného dedičstva*.

Historický vývoj miest

Sídla tvoria základný sociálno-priestorový rámec ľudskej existencie, a to od prechodu k usadlému spôsobu života v čase neolitickéj revolúcie. V nich sa realizuje väčšina aktivít, ktoré nachádzajú svoj výraz aj v ich hmotnej podobe. Mestá ako mladší typ sídel majú relatívne vyššiu hustotu obyvateľov s vyššou sociálnou i fyzickou heterogenitou prostredia. Sformovali sa ako centrá obchodu a (nepoľnohospodárskej) výroby; boli tiež správnyimi a politickými centrami. Hoci s veľkými neolitickými sídlami – „protomestami“ sa stretávame už v 9. – 8. tisícročí pred n. l., viditeľná urbánna spoločnosť je spojená až so vznikom prvých starovekých civilizácií v Mezopotámii (sumerské mestské štáty) a v Egypte približne v 4. tisícročí pred n. l.; neskôr i na indickom subkontinente (harapská kultúra) a v Číne. Na našom území sa (v historiografii) prvé väčšie sídla označujú ako hradiská – podľa toho, že boli opevnené valom alebo múrom, príp. aj priekopou. Známe sú už zo sklonku neolitu, ale rozšírili sa najmä počas lužickej kultúry (cca 1300 – 400 pred n. l.), pre ktorú bolo charakteristické budovanie hradísk ako centier remesla, obchodu a kultu. Na sklonku 2. storočia pred n. l. vzniklo na území Bratislavy oppidum – veľké opevnené stredisko keltského kmeňa Bójov; menšie keltské sídla existovali aj inde (napr. Havránok). Hradiská ako sídelné formy boli typické tiež pre slovanské obdobie raného stredoveku (7. – 13. storočie).²

Nie je celkom jasné, ktoré sídla už môžeme označovať za mestá. V našej historiografii sa zaužívalo používať toto označenie až pre sídla od vrcholného stredoveku; dovedy sa hovorí o hradiskách, hradných strediskách, hradných mestách, trhových osadách, príp. protomestách. Stredoveké mestá ako privilegované sídla pre remeslá, obchod, príp. baníctvo vznikali od 13. storočia v súvislosti s príchodom nemeckých hostí a šírením mestského práva zo západnej Európy. Sídla, ktoré disponovali rozličnými výsadami, sa postupne rozčlenili do dvoch hlavných kategórií – slobodné kráľovské mestá s vlastnou samosprávnou a zákonodarnou mocou podriadené len panovníkovi a zemepanské mestá, príp. mestečká s menšími, najčastejšie trhovými privilégiami. Takáto kategorizácia sa dotvorila na prelome 15. a 16. storočia a pretrvala až do 19. storočia. Viac než polovica všetkých slobodných kráľovských miest v Uhorsku (17) bola na dnešnom území Slovenska,³ celkovo tu ku koncu stredoveku existovalo okolo 47 privilegovaných mestských lokalít.⁴ Právom slobodných kráľovských miest bolo napríklad aj mať vlastné opevnenie, hradby, ktoré tak plnili nielen obrannú, ale i symbolickú funkciu.

Stavitelia stredovekých miest sa usilovali o formálnu pravidelnosť mestského pôdorysu – námestia a uličnej siete, pravda, niekde sa museli podriadiť morfológii územia, smeru ciest i staršej zástavbe. Ústredným priestorom bolo námestie, na ktorom sa koncentroval hlavný život sídla, najmä obchod v podobe trhov a jarmokov. Stál na ňom farský kostol, radnica, domy najbohatších mešťanov. Mestá sa kontinuálne vyvíjali, pričom reflektovali celkový spoločensko-ekonomický vývoj spoločnosti – obdobia jej úpadku i rastu. Tak napríklad turecká okupácia južného Uhorska v 16. storočí viedla k významným zmenám v etnickej a sociálno-stavovskej skladbe urbánnych sídel na Slovensku, ale zvýšila aj ich obchodný význam. V dôsledku protihabsburských povstaní bolo zase 17. storočie obdobím ich stagnácie a úpadku. Cechy a remeslá sa začali rozširovať aj do menších mestečiek a vidieckych obcí a (slobodné kráľovské) mestá už neboli ich jediným pôsobiskom. V 18. storočí sa pomery v monarchii

² V historiografii sa preto tiež používalo označenie hradištné obdobie.

³ Zákon z roku 1514 rozlišuje slobodné kráľovské mestá podriadené kráľovskému taverníkovi alebo personálovi a slobodné kráľovské mestá. V tom čase takýchto miest bolo na Slovensku spolu 17 (v celom Uhorsku 24).

⁴ ŠTEFÁNIK, Martin – LUKAČKA, Ján a kol. *Lexikón stredovekých miest na Slovensku*. Bratislava : Prodama, 2010, s. 7-8.

stabilizovali a prispeli tak k rastu miest a ich rozmachu, hoci absolutistickí panovníci i šľachta sa v nich snažili o presadenie svojho vplyvu. Mestské hradby stratili svoj praktický význam, stali sa prekážkou ďalšieho rozvoja mesta, a preto sa pristupovalo k ich búraniam. Mestá sa rozrastali o nové priestory bývalých predmestí, pribúdali mu nové námestia, objavovali sa prvé verejné parky, vznikali manufaktúry.

Modernizácia a urbanizácia

Podstatnú zmenu podoby miest – v zmysle kvantity i kvality, priniesli zlomové spoločenské procesy, ktoré sa označujú ako modernizácia. Tá sprevádzala a bola vyvolaná industrializáciou – novým typom a organizáciou výroby. Spriemyselnovanie sa prejavilo v procese výrazného nárastu mestského obyvateľstva, v zmenách spôsobu života a v jeho narastajúcom význame na chod celej spoločnosti – v urbanizácii. Na Slovensku tento proces prebiehal od druhej polovice 19. storočia a výrazne sa urýchlil a vrcholil o sto rokov neskôr v súvislosti s cieľenou a politicky riadenou industrializáciou a urbanizáciou krajiny.

Za rozhodujúcu (úvodnú) etapu modernizácie našich miest môžeme považovať 2. polovicu 19. storočia, najmä však obdobie od rakúsko-uhorského vyrovnania v roku 1867. Hlavným faktorom rozvoja bola industrializácia. Rozsiahle budovanie priemyslu a železničnej siete zásadne menilo podobu urbánnych sídel. V uhorských mestách prebiehala intenzívna urbanizácia, ktorá sa vyznačovala rovnakou typológiou mestskej štruktúry. Menila a reorganizovala sa doprava, cesty, uličná sieť. Mestské predmestia, v ktorých vznikali závody, sa postupne integrovali do mestského organizmu.⁵ Dopyt po pracovnej sile spôsoboval prílev robotníkov, pre ktorých sa najmä v blízkosti výrobných areálov budovali obytné kolónie.⁶ Okrem nich však do miest prúdili aj zamestnanci štátnej i mestskej administratívy, lekári, študenti, vojaci;⁷ na potreby industrializovaných miest reagovalo tiež napríklad vytváranie dobrovoľných alebo profesionálnych hasičských zborov.⁸ V súvislosti s nárastom miest sa menila aj infraštruktúra, budovali sa vodovody, kanalizácia, zavádzala sa električka a plyn; regulovali sa rieky, budovali sa promenády, mestské parky, aleje, dláždili sa ulice. Vyrastali nové typy mestských budov – reduty, mestské divadlá, župné domy, budovy súdov a univerzít. S komerčnými funkciami mesta súviseli budovy pre banky a sporiteľne, ďalej tržnice, obchodné domy (napr. v Bratislave Dom služieb Baťa, 1934, obchodný dom Schön, 1934 a Brouk, 1936); kryté ulice – obchodné pasáže (v Bratislave Central pasáž 1929, Royko pasáž 1931, pasáž pri Mestskej sporiteľni, 1931...). V slovenských mestách sa udomácňovali ako nový fenomén tiež kaviarne, ktoré slúžili nielen na spoločenské aktivity ale aj ako pracoviská pre umelcov, právnikov, architektov... Po vzniku republiky sa postupne začali realizovať nové spôsoby zástavby; v meste sa stavali už nielen iba jednotlivé bytové domy, ale ucelené obytné súbory, mnohokrát s vlastnou vybavenosťou (napr. súbory Unitas a Nová doba v Bratislave, domy bankových úradníkov na Letnej v Košiciach a pod.). Priestorové nároky boli príčinou postupného presunu kasární z centier na okraje miest

⁵ MORAVČÍKOVÁ, Henrieta. Zrod moderného mesta: zmeny obrazu slovenských miest v druhej polovici 19. a prvej polovici 20. storočia. In: *Forum Historiae*, roč. 10, 2016, č. 2, s. 1-11.

⁶ Viac JANTO, Juraj. Od robotníckych štvrtí k mestským sídliskám na príklade Bratislavy-Trnávky. In: *Journal of urban ethnology*, roč. 15, 2015, č. 13, s. 7-19.

⁷ Najmä od zavedenia povinnej vojenskej služby v roku 1868, keď sa v posádkových mestách začali stavať kasárne.

⁸ Prvý takýto zbor vznikol v r. 1847 v Prešove; v Bratislave v r. 1867, v Trnave v r. 1868 atď. Pôvodne bola úloha zasahovať proti požiarom v mestách zverená remeselníckym cechom. TIŠLIAR, Pavol. The national firefighters' union in Slovakia between 1900 and 1950. In: *Ethnologia Slovaca et Slavica*, roč. 38, 2017, s. 9-20.

(u nás posádkové mestá Prešporok a Košice). Rozmach zažívala aj výstavba budov pre potreby dovedty marginalizovaných konfesíí – kostolov evanjelickej a reformovanej cirkvi a synagóg.⁹

Od 20. rokov 20. storočia sa na Slovensku (popri „národnom“ československom rondokubizme a eklektizujúcich štýloch) presadzuje nový typ modernej architektúry, ktorý sa vyznačuje vecnosťou, ústupom dekorativizmu a „bezozdobnosťou“ formy. V tomto štýle (v rozmedzí medzi architektonickým purizmom a funkcionalizmom) vzniká viacero stavieb. Hnutie modernej architektúry (CIAM) však prichádza aj s vlastnými názormi na usporiadanie urbánneho priestoru – navrhuje územne oddeliť funkcie mesta, odstrániť dovedtajší typ ulice a zástavby atď. Tieto názory (formulované na 4. kongrese CIAM v tzv. Aténskej charte) sa výraznejšie mohli presadiť až po 2. svetovej vojne (aj v súvislosti s obnovou zničených miest) a stali sa tiež základným ideovým východiskom pre budovanie nových obytných súborov – sídlisk.¹⁰ V medzivojnovom Československu sa uvedené princípy uplatnili najviac v koncepcii sídel, ktoré vznikli v súvislosti s Baťovými podnikmi, predovšetkým vo Svite a v Baťovanoch – Partizánskom.

Baťovany – ideálne priemyselné mesto

Baťovany¹¹ vznikli ako výraz dobových predstáv o ideálnom meste spojeného s priemyselnou výrobou. T. Baťa ako propagátor vedeckého manažmentu (Američana F. Taylora) podporoval s týmto výrobným pragmatizmom a produktivizmom súvisiace urbanistické a architektonické koncepcie. Preto mu boli blízke viaceré aspekty modernistického funkcionalizmu (i staršieho hnutia záhradných miest), ktoré našli vyjadrenie v prototypy jeho racionálneho priemyselného mesta – Zlína. Podľa teoretických zásad i praktických skúseností projektantov Baťovej kancelárie (sformulovaných v nevydanej knihe *Ideálne priemyselné mesto*) boli navrhnuté aj Baťovany.

Baťov koncern, ktorý už od 30. rokov prevádzkoval na Slovensku garbiareň (neskôr i výrobu obuvi) v Bošanoch a v Nových Zámkoch, továreň na výrobu syntetických vlákien pri Batizovciach (neskorší Svit) a ďalšie výrobné prevádzky, sa rozhodol pre vybudovanie závodu na výrobu strojov a bicyklov. Po neúspešnom úsilí J. A. Baťu (ktorý sa v r. 1932 po leteckom nešťastí svojho brata Tomáša stal riaditeľom spoločnosti) získať pozemky v katastri niekoľkých obcí najmä na hornej Nitre sa mu napokon podarilo v júni 1938 odkúpiť za šesť miliónov korún Salzbergerov veľkostatok v Šimonovanoch, kde po konci žatvy, 8. augusta, začal s výstavbou nového závodu.¹² Jeho situovanie súviselo aj s dostatkom voľnej pracovnej sily a dobrým dopravným spojením. Avšak z dôvodu politických udalostí, ktoré napokon viedli k rozpadu republiky, došlo k prehodnoteniu pôvodného zámeru a zmene na produkciu obuvi. Jan Baťa ako pragmatický podnikateľ poskytol slovenskej vláde pôžičku a podpísal s ňou obojstranne výhodne dohody. S výrobou sa v novovybudovanom podniku začalo v júni 1939. Pracovníci závodu spočiatku do fabriky dochádzali z okolitých obcí alebo bývali v provizórnych

⁹ MORAVČÍKOVÁ, ref. 5.

¹⁰ Viac JANTO, ref. 6.

¹¹ Osobitostiam urbanistického a architektonického riešenia, ako aj dejinám Partizánskeho sa venujú napríklad MORAVČÍKOVÁ, Henrieta. Baťovany – Partizánske: Vzorné slovenské priemyselné mesto. In: *Architektúra a urbanizmus*, roč. 37, 2003, s. 113-146; *Partizánske – znovuoobjavenie funkčného mesta*. Katalóg výstavy. Bratislava : Spolok architektov Slovenska, 2005; VLADÁR, Jozef – WIEDERMANN, Egon (eds.). *Partizánske – staré a nové epochy*. Partizánske : Mesto Partizánske, 2000; MARKO, Vladimír. *Šimonovany – Baťovany (1938 – 1949)*. Spolu sme Slovensko, 2015.

¹² MARKO, ref. 11, s. 54.

drevených barakoch. Onedlho po začiatku výstavby závodu sa súbežne začali budovať aj stavby budúceho mesta.

Regulačný plán Baťovian vypracoval Jiří Voženílek, propagátor funkcionalizmu a tzv. vedeckej architektúry; stavebné oddelenie viedol František Fackenberg. Plán vychádzal z koncepcie ideálneho priemyselného mesta pre 5- až 15-tisíc obyvateľov s funkčným zónovaním pre prácu, dopravu, bývanie a rekreáciu. Zmyslom projektu bolo vytvoriť funkčnú sieť a vytvoriť vzťahy medzi prácou, bývaním a oddychom tak, aby celý režim denných aktivít prebehol v čo najúspornejšom rámci (jedna z hlavných zásad hnutia modernej architektúry). Urbanistický plán bol vytvorený vo forme trojuholníka, ktorý prepájal prácu a bývanie s verejným priestorom ako mestskou osou. V severnej časti mesta stál priemyselný komplex, ktorý bol od ostatných častí oddelený pasom dopravy a zelene. Zároveň bol širokou komunikáciou, tzv. promenádou spojený s centrálnym priestorom mesta – Námestím práce (dnes Námestie SNP), do ktorého vyúsťovali všetky ostatné zóny. Tento verejný priestor sa tiahol v západno-východnom smere a lemovali ho školy, internáty, obchodný dom, radnica, spoločenský dom s obchodmi, reštauráciou, kinom a hotelom. Na jeho juhovýchodnom konci bol postavený kostol, ktorý uzatváral námestie. Po obidvoch stranách námestia boli umiestnené obytné štvrte s rodinnými domami a bytovkami. V južnej časti mesta bol areál športovísk s futbalovým štadiónom a kúpaliskom.

Ďalšou zo zásad výstavby bolo bývanie v zeleni, koncepcia, ktorá vychádzala z myšlienky záhradných miest. Časť námestia pri kostole bola navrhnutá ako park a aj v obytnej zóne stáli domy na zelených plochách bez parcelovania pozemkov a bez oplotenia. Kým architekti moderny preferovali kolektívne bývanie, Baťovou zásadou bolo individuálne bývanie po kolektívnej práci. Každá rodina mala k dispozícii malú záhradu. To totiž viedlo, podľa názorov Baťu, k stabilite zamestnancov a obmedzovalo „politikárčenie“ v krčmách. Zároveň záhrady neboli natoľko veľké, aby sa v nich zamestnanci vyčerpali. Obmedziť „vidiecke zvyky“ mal zákaz budovania kôlní a rôznych prístreškov a chovu hospodárskych zvierat.

V Baťových satelitoch sa využívala štandardizácia a typizácia obytných domov, ktorá zefektívnila proces výstavby. Ako prvé trvalé obytné stavby boli postavené tzv. holandské dvojdomčeky s plochou strechou a z neomietnutej tehly (v súčasnosti Červená ulica). Každá časť domu mala tri izby a príslušenstvo, v domoch bol zavedený verejný vodovod, elektrina, kanalizácia; kúrilo sa pevným palivom.¹³ Ďalšie rodinné domy sa stavali najmä omietnuté a tiež s valbovou strechou, čím sa vyhlo jednotvárnosti inak sériovo budovaných stavieb. Takéto domy prevažovali. Bolo to spôsobené aj nemeckým vplyvom počas vojny a príklonom ku konzervatívnejším formám.¹⁴ Okrem rodinných (dvoj)domov sa stavali aj malé bytové domy so šiestimi a ôsmimi bytmi.

Rímskokatolícky Kostol Božského Srdca Ježišovho je dielom významného architekta Vladimíra Karfíka. Pôvodný návrh vo funkcionalistickom štýle, ktorý bol určený pre Baťov (dnes Otrokovice), upravil a od augusta 1944 sa začalo na stavbe intenzívne pracovať. Sochársku výzdobu v interiéri kostola vytvoril Tibor Bártfay. Vzhľadom na nedostatok prostriedkov kostol dokončili až po vojne. Jeho oficiálnu posviacku v máji 1949 nový režim zmaril, preto ju miestny kňaz urobil len tajne. Oficiálne sa uskutočnila až v septembri 1989. V roku 1995 bol kostol vyhlásený za národnú kultúrnu pamiatku a dodnes je jediným pamiatkovo chráneným objektom Baťovej architektúry v Partizánskom.

¹³ Tamže, s. 62.

¹⁴ MORAVČÍKOVÁ, ref. 11, s. 137.

Aj v novom sídle, tak ako v iných satelitoch koncernu, sa uplatňoval tzv. batizmus – osobitý systém dobre organizovanej výroby a komplexnej starostlivosti o zamestnancov. Preto sa venovala pozornosť ich vzdelávaniu, výchove (základné školy, odborná Baťova škola práce, internáty), zdraviu (nemocnica) a voľnému času (spoločenský dom, futbalové ihrisko, tenisové kurty, kúpalisko). Tieto sociálne istoty a vedomé budovanie pocitu príslušnosti k podniku, k jedinečnému spoločenstvu – „bat'ovcom“ malo prispievať k spokojnosti zamestnancov a k ich dobrým pracovným výsledkom.

V prvom roku od vzniku mal už závod viac ako 1 100 zamestnancov, na miestnej zástavke zastavil prvý vlak v máji 1940, v rovnakom roku bol otvorený na námestí aj obchodný dom Baťa a sídlo slovenskej spoločnosti firmy Baťa sa presunulo z Batizoviec do Baťovian. Nové sídlo bolo stále oficiálne súčasťou obce Šimonovany, hoci vlastný obecný výbor predstavoval istú formu autonómie.¹⁵ Šimonovany zmenili svoj názov na Baťovany v roku 1948 a v tom istom roku boli povýšené aj na mesto. Už vo februári 1949 však bol názov zmenený na Partizánske a samotný podnik neskôr premenovali na Závody 29. augusta.

V Baťovianoch – Partizánskom bola realizovaná predstava ideálu priemyselného mesta podľa zásad architektov Baťovej kancelárie, ktorí vychádzali z princípov modernej architektúry a urbanizmu. Zhoda viacerých priaznivých okolností umožnila, aby sa sídlo viac-menej rozvíjalo v intenciách pôvodného zámeru a zachovalo si svoj urbanistický koncept na základe pôvodného regulačného plánu J. Voženilka (výraznejšie ho narušil len výškový obytný dom v strede námestia s cieľom zakryť výhľad na kostol). Tak si Baťove mestské štvrte udržiavajú stále svoj pôvodný ráz. Mesto predstavuje aj veľmi dobre zachovaný súbor architektúry, ktorý spája východiskový zlínsky model s viacerými lokálnymi vplyvmi (preferencia omietnutých povrchov, valbových striech, drevených rustikálnych prvkov).¹⁶ Pôvodný architektonický koncept narúšajú úpravy a prestavby niektorých verejných a výrobných budov. Najviac je však ohrozený v obytných štvrtiach, kde požiadavky a predstavy majiteľov o vlastnom bývaní vedú k nevhodným úpravám. S výnimkou kostola absentuje – napriek viacerým snahám – celková legislatívna ochrana urbanizmu a architektúry pôvodných Baťovian.

Povojnový vývoj a socialistický realizmus

Po vojne nadviazali architekti na Slovensku na svoju predvojnovú tvorbu prevažne v znamení funkcionalizmu. Dokladom sú napríklad obytné súbory Mierová (Vistra) kolónia a Biely kríž v Bratislave od V. Karfíka a i. Po prevrate v roku 1948 boli zlikvidované samostatné ateliéry a namiesto nich zriadený Stavoprojekt. Takisto sa začalo so systematickým rozvojom typizácie. Približne od roku 1950 sa objavuje, ako sovietsky import, ostrá kritika dovtedajšieho typu zástavby, „bezvýrazovosti“ modernej architektúry a v roku 1953 sa prvá celoštátna konferencia architektov deklaratívne prihlasuje k socialistickému realizmu. Funkcionalizmus bol ako „kozmpolitný a formalistický“ smer odsúdený.

Pre architektúru socialistického realizmu – *sorely* (výstižnejšie sa označuje tiež ako socialistický historizmus) je typické spojenie historizujúcej a ľudovej architektúry. Stretáme sa v nej s rôznym stupňom transformácie historickej architektúry – od kopírovania jej tvaroslovných prvkov až po novotvary. Jej hlavným heslom bola „*architektúra socialistická v obsahu a národna vo forme*“ a hlavnými princípmi „*ideovosť, národnosť, pravdivosť a ľudovosť*“. *Sorela* kládla dôraz na celkový kontext prostredia, snažila sa o komplexné riešenia, v ktorom boli prepojené verejné

¹⁵ MARKO, ref. 11, s. 67.

¹⁶ MORAVČÍKOVÁ, ref. 11, s. 139-140.

priestor s občianskou vybavenosťou, obytná a oddychová zóna i pracovisko. Dominantou urbanistického priestoru bola hlavná ulica ako symetrická os.¹⁷ Aj keď socialistický realizmus vystupoval ako alternatívna voči modernej avantgarde, bol v istom zmysle jej predĺžením (rovnaké vízie o ideáli, architektúre pre ľudí, rovnoprávnosti, angažovanosti architekta a jeho diel, bývania pre všetkých, svojej výlučnosti a pod.).

Významné realizácie obytných celkov socialistického realizmu môžeme na Slovensku nájsť v Handlovej a Prievidzi, v Žiari nad Hronom, Žiline (Hliny), Nitre (Predmostie), Banskej Bystrici (Prednádražie), Košiciach (Šaca), Bratislave (Miletičova ulica, Dullovo námestie) a Komárne (Vnútorná Okružná). (Z ďalších významných stavieb sú to tiež budovy Ekoiuventy a internátu Mladá Garda v Bratislave.) V susednom Česku je to napríklad Havířov, Ostrava-Poruby, Ostrov; v Poľsku Krakov-Nová Huta.

Od polovice 50. rokov 20. storočia sa u nás objavuje kritika „ozdobníctva“ a „zbytočnosti“. Ustanovujúci Zväz architektov prijíma vyhlásenie, v ktorom vyzýva k odstráneniu „*formalistických krajností historizmu*“, ale takisto i k boju „*proti recidivám formalisticky poňatého funkcionalizmu*“. Okrem ideologického uvoľnenia režimu bola za odmietaním sorely aj pragmatická kritika „*nákladných formalistických prejavov*“ a celková finančná náročnosť. Dekoratívne prvky na obytných domoch sa dostávali do rozporu s novou rýchlejšou a efektívnejšou priemyselnou panelovou technológiou.¹⁸ Najvýznamnejšou ucelenou realizáciou zásad socialistického realizmu a úsilia o vybudovanie vzorového socialistického mesta sa u nás stala Nová Dubnica.

Nová Dubnica – „socialistické mestečko“

Vznik nového mesta¹⁹ na strednom Považí je úzko spojený s neďalekou Dubnicou nad Váhom. Práve tu začali v roku 1937 Škodove závody so sídlom v Plzni budovať nový zbrojársky závod ako záložnú alternatívu pre prípad ohrozenia v pohraničí. Toto rozhodnutie bolo motivované dostatkom pracovnej sily v regióne, zdrojom elektriny z hydrocentrály, vybudovanou železničnou i cestnou sieťou. Počas vojny závod slúžil potrebám nemeckej armády (ako súčasť koncernu Reichswerke Hermann Göring, ktorý v meste vybuďoval aj obytnú kolóniu), a preto zažil aj bombardovanie. Na sklonku vojny Nemci demontovali a odviezli zariadenia a väčšinu objektov zničili. Po vojne bol znárodnený podnik obnovený a rozšíril svoju výrobu. Národný podnik, v roku 1951 premenovaný na Závody K. J. Vorošilova (v r. 1962 potom na Strojárske a metalurgické závody a v r. 1978 na Závody ťažkého strojárstva), vyrábala aj banské zariadenia, elektrické lokomotívy, sústruhy, valcovacie zariadenia atď. Nadštandardná mzda a ďalšie sociálne výhody priťahovali pracovníkov pre rozširujúcu sa výrobu. Keďže jestvujúce ubytovacie kapacity nepostačovali, rozhodlo sa o vybudovaní nového sídelného útvaru. Pre jeho potreby sa vyčlenila poľnohospodárska pôda v extraviláne Trenčianskej Teplej, Veľkého Kolačina i samotnej Dubnice.²⁰

¹⁷ PINČIKOVÁ, Ľubica. Spoločenská situácia na Slovensku v období 1945 – 1960 vo vzťahu k architektonickej tvorbe a stavebníctvu. In: *Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok* 20. Bratislava : PÚ SR, 2009, s. 12.

¹⁸ Tamže, s. 20.

¹⁹ Osobitostiam Novej Dubnice sa venujú napríklad: Jiří Kroba a jeho výnimočný koncept ideálneho mesta. Zborník referátov z vedeckej konferencie Nová Dubnica 25. – 26. 5. 2006. Bratislava : Spolok architektov Slovenska, 2006; *Mesto Nová Dubnica (1957 – 2007). Monografia mesta*. Nová Dubnica : Mesto Nová Dubnica 2007; viaceré texty v *Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok* 20. Bratislava : PÚ SR, 2009.

²⁰ KIACOVÁ, Eva. História mesta. In: *Mesto Nová Dubnica (1957 – 2007). Monografia mesta*. Nová Dubnica : Mesto Nová Dubnica, 2007, s. 32-45.

Nové socialistické mesto sa malo stať výkladnou skriňou režimu, v ktorom základným stavebným prvkom mali byť bytové súbory. Jeho návrhom bol poverený Jiří Kroha, architekt, ktorý sa k socializmu a ľavicovým ideálom hlásil už v predvojnovom období. Vo svojom vlastnom vývoji prešiel Jiří Kroha od kubizmu cez funkcionalizmus až po socialistický realizmus. Podľa J. Kroha mohla architektúra meniť svet a jej prostredníctvom sa mali realizovať aj spoločenské reformy. V jeho myšlienkach sa objavovali, o. i., napríklad návrhy združovať ľudí do obytných okrskov podľa záujmov (hudba, šport, príroda).²¹

Urbanistickú koncepciu socialistického mesta Kroha vytvoril ako uzatvorenú, čo bolo typické pre stavby ideálnych miest. Predložil ju aj s vlastnými návrhmi domov. Situovanie mesta bolo podriadené prírodným faktorom – pôdou, smerom stálych vetrov, spádovými pomermi atď. V krajinnom obraze mesta bol dôležitý vrch Dubovec na juhozápade, a preto sa aj mestská os pootočila o niekoľko stupňov k nemu. Mesto bolo naplánované ako okresné pre 20- až 25-tisíc ľudí (v súčasnosti v ňom žije niečo vyše 11-tisíc), zeleň v ňom mala tvoriť 55 % a obytné budovy 15 % rozlohy. Hlavnú os mesta predstavuje široký bulvár, Mierové námestie, ktorý rozdeľuje komplex na dve symetrické polovice, a tie sú ešte priečne predelené cestnou komunikáciou Ulicou SNP. Spolu tak vytvárajú štyri uzavreté okrsky (nazvané Sady), na každej strane s vlastnou dominantnou – budovou slobodárne s vežovitou nadstavbou a obytnými domami. Námestie je súvisle obostavané a lemované podlúbiami so základnou občianskou vybavenosťou v parteri.

Pôvodná Krohova predstava sa opustila už počas výstavby. Finančná náročnosť, tlak na ďalšie byty a špecifické požiadavky panelovej výstavby viedli k odklonu od jeho koncepcie. Posledné domy podľa jeho návrhov dostávali v súbore C v roku 1962. Z pôvodného plánu sa tak realizovala asi jedna tretina. Ďalšia výstavba za hranicami Krohovej štruktúry prebiehala už formou sídliskovej výstavby panelových bytových domov alebo individuálnej výstavby rodinných domov (štvrť Miklovky).

Ako prvé objekty nového sídla sa v septembri 1952 začali stavať slobodárne, ale daždivé počasie a rozbahnený terén práce predĺžili, takže boli skolaudované až po vyše roku. Blato sprevádzalo obyvateľov Novej Dubnice aj neskôr, a to najmä z dôvodu nedostatku asfaltu pre cesty. Na prvé roky bývania mnohí spomínajú preto ako na „prechod bažinami“, pričom čizmy alebo galoše predstavovali nedostatkový tovar.²²

Sídlo, ktorého pracovný názov bol „Socialistické mestečko pri Kolačine“, neskôr „Sídliisko Kolačín“ patrilo územno-správne k Dubnici nad Váhom. Od 1. 1. 1957 sa z neho stala samostatná obec s názvom Nová Dubnica a o tri roky neskôr (8. 6. 1960) získalo štatút mesta. V zakladajúcej listine sa konštatovalo, že „*prvé socialistické mesto v Žilinskom kraji bude rásť a rozkvítať ako vzorný príklad starostlivosti KSČ a vlády Národného frontu o blaho človeka v socialistickej spoločnosti.*“ V erbe mesta sú dubové listy, ktoré odkazujú na blízky vrch Dubovec. V roku 1971 sa pôvodne samostatné obce Malý a Veľký Kolačín (spojené už predtým do spoločného Kolačina) zlúčili s Novou Dubnicou a stali sa jej mestskou časťou.²³

Pre život obyvateľov nového sídla bola dôležitá občianska vybavenosť. Prvá základná škola bola v Novej Dubnici otvorená v septembri 1956 (druhá ZŠ a tiež špeciálna ZŠ v roku 1962 a tretia v 1968; v roku 1961 aj ZUŠ), dovtedy sa deti učili v provizórnych priestoroch slobodárne alebo tie staršie dochádzali do školy v Kolačine. V prvých rokoch sa otvorila aj materská škola

²¹ CVACHO, Branislav. Jiří Kroha a jeho výnimočný koncept ideálneho mesta. In: *Mesto Nová Dubnica (1957 – 2007). Monografia mesta*. Nová Dubnica : Mesto Nová Dubnica, 2007, s. 7.

²² KIACOVÁ, ref. 20, s. 45.

²³ Tamže, s. 70-75.

s detskými jasňami, zdravotné stredisko, pošta, kino Mier, kúpalisko (v lete 1960), mestský dom osvetu a knižnica. Letné kino začalo svoje fungovanie v júli 1963 slávnostnou premiérou Jánošík a mesto sa mohlo popýšiť aj prvým panoramatickým kinom na Slovensku (pod názvom Panorex).²⁴

Hoci pôvodný Krohový projekt počítal aj s výstavbou dvoch rímskokatolíckych kostolov, jedného evanjelického a synagógy, vo „vzorovom socialistickom meste“ sa napokon miesto pre ne nenašlo. Pokus veriacich, ktorí zorganizovali zbierku na výstavbu kostola v roku 1969, bol zastavený, a tak sa verejné omše v Novej Dubnici začali sláviť až po roku 1989 v priestoroch osvetového strediska a neskôr kresťanského centra. Vlastný katolícky Kostol sv. Jozefa Robotníka bol posvätený v roku 2005 a evanjelický v roku 2012.²⁵ Spoločenský život mesta dotvárali takmer od jeho počiatkov záujmové krúžky, tanečné večierky, zväzy záhradkárov i rybárov, divadelné predstavenia i vlastné periodikum *Hlas Novej Dubnice*, ktoré začalo vychádzať od oficiálneho vzniku samostatnej obce (v r. 1957). Okrem podniku v Dubnici nad Váhom, v ktorom pracovala takmer štvrtina všetkých pracujúcich mesta, boli napríklad ďalším zamestnávateľom od začiatku 60. rokov miestne panelárne a o niekoľko rokov aj elektrotechnický výskumný ústav (EVU), ktorý spadol pod ZŤS Martin.²⁶

Nová Dubnica je jedným z mála miest – podobne ako Partizánske – postaveným „na zelenej lúke“. Socialistický realizmus bol ideologicky motivovaným konceptom, ktorý prerušil dovtedajšiu líniu vývoja modernej funkcionalistickej architektúry. Súvisel ale s obdobím reakcie na jej „neosobnosť“ a návratom k tradičnému tvarosloviu a mestskej štruktúre, ktorá sa prejavila aj v iných krajinách mimo socialistického bloku. Nová Dubnica predstavuje príklad hľadania takýchto nových a optimálnych foriem ľudského sídla.

Ako uvádza M. Antal,²⁷ obyvatelia sa pozitívne identifikujú s mestom a sú si vedomí jeho jedinečnosti. Mestské prostredie je identifikovateľné a zrozumiteľné a dobrý dojem vyvoláva aj v návštevníkovi, ktorý sa v ňom dokáže dobre zorientovať. Krohovej časti obyvatelia hovoria „mesto“ a susedným obytným lokalitám „sídlisko“. Podobne ako v prípade Partizánskeho aj pre Novú Dubnicu absentuje legislatívna pamiatková ochrana. Prítom potreba ochrany pôvodnej Krohovej štruktúry je nielen v rovine konkrétnych objektov, ale i v širších urbanistických vzťahoch. Problémom je najmä uplatňovanie záujmov individuálnych vlastníkov pri výmene okien, úprave vstupov; ďalej nadstavby plochých striech nároží, výmena striech za plechové, zobytnovanie podkrovi, nevhodná farebnosť, reklama atď., ktoré narúšajú pôvodný vzhľad.

Ochrana modernej architektúry

Pri diskusii o ochrane modernej architektúry sa stretávame s paradoxom, ktorý vyplýva zo samotnej jej podstaty. Črtou modernej architektúry bola totiž jej aktuálnosť, bola odrazom vývoja, potrieb doby, a z tohto dôvodu sa mohla (a mala) aj meniť. Uznanie za pamiatku ju, naopak, konzervuje a v jej prípade by sa preto mohlo javiť ako protirečenie. Súčasnosť však

²⁴ Tamže, s. 59.

²⁵ ŠTOFANIKOVÁ, Irena. Duchovný a náboženský život. In: *Mesto Nová Dubnica (1957 – 2007). Monografia mesta*. Nová Dubnica: Mesto Nová Dubnica, 2007, s. 90-106.

²⁶ KJACOVÁ, ref. 20, s. 70-75.

²⁷ ANTAL, Marián. Nová Dubnica – ohrozené dedičstvo. Päťdesiatročná skúsenosť s dielom Jiřího Krohu v Novej Dubnici. In: *Jiří Kroha a jeho výnimočný koncept ideálneho mesta*. Zborník referátov z vedeckej konferencie Nová Dubnica 25. – 26. 5. 2006. Bratislava: Spolok architektov Slovenska, 2006, s. 12-14.

relativizovala takýto jednoznačný postoj modernizmu a dovoľuje diskutovať aj o modernej architektúre ako o pamiatke.²⁸

Tiež, ako uvádza H. Moravčíková,²⁹ „nechut“ odborníkov i širšej verejnosti k pamiatkovej ochrane spôsobuje to, že stavby modernizmu mnohokrát nerešpektovali kontext širšieho, najmä historického prostredia. Preto odmietanie ich ochrany môže byť akýmsi „potrestaním“ za tieto prehrešky. Vnímaná necitlivosť k starším stavbám či urbánnym štruktúram však nebola zlým úmyslom či schválnosťou týchto projektov, ale súčasťou komplexnosti architektonického vývoja. Pochybnosti vyvolávajú aj spoločenské okolnosti jej vzniku (v období socializmu) a verejnosti málo zrozumiteľná abstraktná forma. Na druhej strane je prvým autentickým slovenským prejavom architektonickej kultúry a dôležitým zdrojom inšpirácie aj pre súčasnosť.³⁰

Moderná architektúra bola dlho na okraji záujmu odbornej obce. Až v priebehu 80. rokov 20. storočia pamiatkari i architekti znovuobjavili funkcionalizmus a medzivojnové obdobie. Výrazom tohto záujmu bola napríklad konferencia *Obnova a ochrana pamiatok modernej architektúry*, ktorá sa uskutočnila v decembri 1989 v Bratislave. V tom čase sa tiež v Štátnom ústave pamiatkovej starostlivosti riešila úloha venovaná architektúre 20. storočia.³¹ V roku 1990 sa Slovensko stalo jedným zo zakladajúcich členov medzinárodnej organizácie pre výskum, ochranu atď. modernej architektúry – DOCOMOMO.³² Slovenská pracovná skupina vytvorila aj Register modernej architektúry, ktorého cieľom je upozorniť odborníkov i širokú verejnosť na najvýznamnejšie diela nášho moderného architektonického dedičstva (v súčasnosti obsahuje vyše 350 objektov).³³ Výraznejšie sa doplnil na základe ťažiskových výskumov k modernej architektúre, ktoré sa realizovali v rámci projektov v poslednom decéniu. Jedným z výsledkov odborného záujmu o stavby modernej architektúry bolo aj ich vyhlasovanie za kultúrne pamiatky. Intenzívnejšie sa k nemu prišlo na začiatku 80. rokov a potom po roku 1989. Celkovo však legislatívna pamiatková ochrana modernej architektúry výrazne zaostáva za želaným stavom.³⁴ Vypuklým príkladom sú mestá Partizánske a Svit.

Súvisiacou a zároveň osobitnou témou procesov formovania novodobého mesta je priemyselná architektúra (industriál). Je u nás rovnako nedocenenou súčasťou kultúrneho dedičstva a je skôr doménou občianskeho aktivizmu. Presadzovanie hodnôt priemyselnej architektúry ako pamiatkovej hodnoty je komplexný a pomerne nový proces. Jeho nedostatočná odborná reflexia sa premieta aj do roviny pamiatkovej praxe. Hoci odborný záujem pamiatkarov o priemyselnú architektúru môžeme zaznamenať už v 80. rokoch 20. storočia, zostal len sporadickou a ojedinelou aktivitou. K výraznejšiemu teoretickému poznávaniu problematiky industriálu a jej popularizácii prispievajú až projekty v posledných rokoch. Ako konštatujú ich riešitelia, pri skúmaní i osвете je potrebný interdisciplinárny prístup.³⁵

²⁸ MORAVČÍKOVÁ, Henrieta. Moderná architektúra ako kultúrne dedičstvo: predpoklady a paradoxy ochrany In: *Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok 20*. Bratislava : PÚ SR, 2009, s. 118-119.

²⁹ Tamže.

³⁰ Tamže, s. 120.

³¹ MORAVČÍKOVÁ, Henrieta. Vývoj názorov na obnovu architektúry moderného hnutia: prípad Slovensko. In: *Architektúra a urbanizmus*, roč. 44, 2010, č. 3-4, s. 181-200.

³² Z anglického Documentation and Conservation of Buildings, Sites and Neighbourhoods of the Modern Movement.

³³ www.register.ustarch.sav.sk.

³⁴ MORAVČÍKOVÁ, ref. 31, s. 186-188.

³⁵ BARTOŠOVÁ, Nina – HABERLANDOVÁ, Katarína. Hodnoty industriálneho dedičstva a ich skúmanie: prípad Bratislava. In: *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*, roč. 5, 2017, č. 2, s. 107-123.

Kultúrneho dedičstvo socialistického realizmu?

Pamiatková ochrana modernej architektúry (a industriálu) je zložitý proces. Ešte náročnejšiu pozíciu v tomto smere má socialistický realizmus (historizmus). Po prvé je mladší (v porovnaní s medzivojnovým funkcionalizmom) a okrem toho je aj „ideologicky zat’áženy“. Pokladá sa za retardačný a okrajový relikv „minulých architektonických názorov“,³⁶ prerušenie dovtedajšieho vývoja (modernizmu, funkcionalizmu). Okrem toho pochádza z obdobia politických procesov, prenasledovania, násilného presadzovania ideológie do všetkých oblastí spoločnosti, vrátane architektúry. Aké hodnoty teda máme a môžeme objaviť v *sorele*? Má táto architektúra právo stať sa predmetom pamiatkovej ochrany? Ide stále o neuzavretú diskusiu. Dôvody proti sa zakladajú na jej spojení s ideologickým diktátom. Napriek tomu môžeme nájsť aj opačné argumenty. V socialistickom realizme bolo zrejme úsilie o komplexné riešenie celého prostredia (na rozdiel od často modernistických „solitérov“) a snaha o prinavrátenie „ľudskej mierky“, vytváranie optimálneho humánneho prostredia. *Sorela* bola pokusom o zosobnenie, čo sa prejavovalo v účelnosti (bývanie, námestie, oddychové zóny, obchody a služby v centre), farebnosti, ľudovými dekoratívnymi prvkami a zeleňou. V porovnaní s neskoršou panelovou výstavbou viac rešpektovala potreby obyvateľov. Nie nadarmo sa napríklad o Novej Dubnici hovorí ako o meste, ktoré zanecháva v návštevníkovi hlboký dojem, pocit súladu, pokoja, harmónie, vyváženosti a čistoty.³⁷

Socialistický realizmus nesie aj známky istej architektonickej a dekoratívnej originality (dekoratívne motívy so sgrafitovou, freskovou, keramickou a sochárskou výzdobou; doplnkové prvky, farebnosť, národné a buditeľské motívy atď.). Napokon je v súlade aj so širším vývojom – podobná tradicionalistická architektúra sa po vojne uplatňovala aj inde (napr. Le Havre vo Francúzsku).³⁸ Aj historici architektúry, ktorí majú k *sorele* kritický vzťah, uznávajú, že pre jej ojedinelý výskyt si zaslúži ochranu prinajmenšom ako svedok svojej doby.

Celkovým urbanistickým konceptom a súvzťahnosťou s prostredím sú jednoznačne výnimočné mestské súbory Baťovian – Partizánskeho a Novej Dubnice. Obsahujú pamiatkové hodnoty,³⁹ ktoré ich oprávňujú na zradenie do zoznamu kultúrnych pamiatok (resp. pamiatkových území, zón). Aj preto je ich ochrana viac ako potrebná. V susednej Českej republike sa k ochrane obdobných projektov pristúpilo dávnejšie. Územie Baťovho Zlína spolu s areálom fabriky je pamiatkovo chránené už od roku 1990. V 50. rokoch postavená Ostrava-Poruba je pamiatkovou zónou a chránené sú v nej viaceré stavby (od r. 2003) a pre obytný súbor z rovnakého obdobia v Havířove je vyhlásené ochranné pásmo. Urbanistická dispozícia krakovskej Novej Huty je v zozname pamiatok registrovaná od roku 2004.

Ľudia a mesto

Obnova a údržba architektonických diel nie je vecou len legislatívnej ochrany, ale predovšetkým (a hlavne) záujmu a akceptácie širšej verejnosti. Vzťah obyvateľov sa koniec-koncov premieta

³⁶ DULA, Matúš. Typológia objektov modernej architektúry z hľadiska zachovania ich pamiatkových hodnôt pri zatepľovaní. In: *Architektúra a urbanizmus*, roč. 44, 2010, č. 3-4, s. 210.

³⁷ DOBRUCKÁ, Anna. Nová Dubnica – kvalita života. In: *Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok* 20. Bratislava : PÚ SR, 2009, s. 79.

³⁸ BRUNOVSKÝ, Ferdinand. Pamiatková ochrana centrálnej mestskej zóny Nová Dubnica projektanta Jiřího Krohu. In: *Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok* 20. Bratislava : PÚ SR, 2009, s. 70.

³⁹ Zákon č. 49/2002 Z. z. o ochrane pamiatkového fondu definuje pamiatkovú hodnotu ako „súhrn významných historických, spoločenských, krajinných, urbanistických, architektonických, vedeckých, technických, výtvarných alebo umelecko-remeselných hodnôt...“

aj do ochrany a celkovej starostlivosti o pamiatky.⁴⁰ Prvým krokom v procese budovania tohto vzťahu je oboznamovanie ľudí s dôležitosťou hodnôt, ktoré tieto diela obsahujú.

Záujem historikov architektúry a historikov o Partizánske a Novú Dubnicu je zreteľný a priniesol aj publikačné výstupy v podobe monografií, monotematických čísel periodík a viacerých štúdií spojených s problematikou týchto lokalít. Bolo by tiež žiaduce zamerať sa výraznejšie aj na poznávanie obyvateľov uvedených sídel a na ich obraz (reprezentáciu), ktorú majú o minulosti i prítomnosti svojho mesta. Pre uvedené zisťovanie je najefektívnejšou metódou etnografické interview s prístupom ústnej (orálnej) histórie. V prípade Novej Dubnice by sme takto ešte mohli zachytiť aj spomienky jej prvých obyvateľov.

Význam lokality nespočíva len v „objektívnom“ hmotnom (architektonickom) ocenení pamiatok, budov, areálov,⁴¹ ale aj – a najmä – vo väzbe konkrétnych ľudí k istému priestoru a objektom, ktoré v ňom sú. Tento vzťah je súčasťou hodnoty objektov a fyzického priestoru. Jeho hlavným faktorom je kolektívna pamäť, ktorá je spojená s miestom a je vytváraná spomienkami a osobnými príbehmi. Napokon takto vybudované väzby podmieňujú aj súčasný i budúci vzťah ľudí, ich záujem o miesto, s ktorým sú viac či menej (prostredníctvom osobnej alebo sprostredkovanej interpretácie skúsenosti) spojení. Vzťah obyvateľov k sídlu, založený na osobných príbehoch a spomienkach, je nevyhnutnou súčasťou hodnoty celého priestoru a jeho jednotlivých objektov.

Zoznam prameňov a literatúry (References)

- ANTAL, Marián (2006). Nová Dubnica – ohrozené dedičstvo. Päťdesiatročná skúsenosť s dielom Jiřího Krohu v Novej Dubnici. In: *Jiří Kroha a jeho výnimočný koncept ideálneho mesta*. Zborník referátov z vedeckej konferencie. Nová Dubnica 25. – 26. 5. 2006. Bratislava : Spolok architektov Slovenska, s. 12-14. ISBN 80-88757-39-8.
- BARTOŠOVÁ, Nina – HABERLANDOVÁ, Katarína (2017). Hodnoty industriálneho dedičstva a ich skúmanie: prípad Bratislava. In: *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*, roč. 5, č. 2, s. 107-123.
- BRUNOVSKÝ, Ferdinand (2009). Pamiatková ochrana centrálnej mestskej zóny Nová Dubnica projektanta Jiřího Krohu. In: *Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok* 20. Bratislava : PÚ SR, s. 70-78.
- CVACHO, Branislav (2007). Jiří Kroha a jeho výnimočný koncept ideálneho mesta. In: *Mesto Nová Dubnica (1957 – 2007). Monografia mesta*. Nová Dubnica : Mesto Nová Dubnica, s. 14-30.
- DOBRUCKÁ, Anna (2009). Nová Dubnica – kvalita života. In: *Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok* 20. Bratislava : PÚ SR, s. 79-85.
- DULA, Matúš (2010). Typológia objektov modernej architektúry z hľadiska zachovania ich pamiatkových hodnôt pri zatepľovaní. In: *Architektúra a urbanizmus*, roč. 44, č. 3-4, s. 201-215.

⁴⁰ Postoj obyvateľov a ich aktivita je takisto dôležitá aj pri revitalizácii prostredia a celkovom zvyšovaní kvality života v sídle. Viac napríklad PARÍKOVÁ, Magdaléna. Starostlivosť o zeleň v meste ako forma sociálnych kontaktov. Dobrovoľnícke aktivity jednotlivcov v Bratislave. In: *Etnologické rozpravy*, roč. 23, 2016, č. 2, s. 46-58; SEMRÁD, Ján. Associational life in the lesná housing estate in Brno. In: *Ethnologia Slovaca et Slavica*, roč. 38, 2017, s. 21-38; JANTO, Juraj. Komunitný rozvoj na sídliskách. In: *Etnologické rozpravy*, roč. 23, 2016, č. 1, s. 7-22.

⁴¹ Napokon príkladov, keď ani vyhlásenie za kultúrne pamiatku nezabráni devastácii a chátraníu, máme dosť.

- FAŠANGOVÁ, Ľubomíra (2009). Architekt Jiří Kroha. In: *Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok* 20. Bratislava : PÚ SR, s. 64-69.
- JANTO, Juraj (2015). Od robotníckych štvrtí k mestským sídliskám na príklade Bratislavy-Trnávky. In: *Journal of urban ethnology*, roč. 15, č. 13, s. 7-19.
- JANTO, Juraj (2016). Komunitný rozvoj na sídliskách. In: *Etnologické rozpravy*, roč. 23, č. 1, s. 7-22.
- Jiří Kroha a jeho výnimočný koncept ideálneho mesta.* (2006). Zborník referátov z vedeckej konferencie Nová Dubnica 25. – 26. 5. 2006. Bratislava : Spolok architektov Slovenska. ISBN 80-88757-39-8.
- KIACOVÁ, Eva (2007). História mesta. In: *Mesto Nová Dubnica (1957 – 2007). Monografia mesta.* Nová Dubnica : Mesto Nová Dubnica, s. 32-75.
- MARKO, Vladimír (2015). *Šimonovany – Baťovany (1938 – 1949)*. Spolu sme Slovensko. ISBN 978-80-971768-4-6.
- Mesto Nová Dubnica (1957 – 2007). Monografia mesta.* Nová Dubnica : Mesto Nová Dubnica. ISBN 978-80-969780-2-1.
- MORAVČÍKOVÁ, Henrieta (2003). Baťovany – Partizánske: Vzorné slovenské priemyselné mesto. In: *Architektúra a urbanizmus*, roč. 37, s. 113-146.
- MORAVČÍKOVÁ, Henrieta (2009). Moderná architektúra ako kultúrne dedičstvo : predpoklady a paradoxy ochrany. In: *Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok* 20. Bratislava : PÚ SR, s. 117-123.
- MORAVČÍKOVÁ, Henrieta (2010). Vývoj názorov na obnovu architektúry moderného hnutia : prípad Slovensko. In: *Architektúra a urbanizmus*, roč. 44, č. 3-4, s. 181-200.
- MORAVČÍKOVÁ, Henrieta (2016). Zrod moderného mesta: zmeny obrazu slovenských miest v druhej polovici 19. a prvej polovici 20. storočia. In: *Forum Historiae*, roč. 10, č. 2, s. 1-11.
- PARÍKOVÁ, Magdaléna (2016). Starostlivosť o zeleň v meste ako forma sociálnych kontaktov. Dobrovoľnícke aktivity jednotlivcov v Bratislave. In: *Etnologické rozpravy*, roč. 23, č. 2, s. 46-58.
- Partizánske – znovuobjavenie funkčného mesta* (2005). Katalóg výstavy. Bratislava : Spolok architektov Slovenska. ISBN 80-88757-32-0
- PINČÍKOVÁ, Ľubica (2009). Spoločenská situácia na Slovensku v období 1945 – 1960 vo vzťahu k architektonickej tvorbe a stavebníctvu. In: *Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok* 20. Bratislava : PÚ SR, s. 9-24.
- SEMRÁD, Jan (2017). Associational life in the Lesná housing estate in Brno. In: *Ethnologia Slovaca et Slavica*, roč. 38, s. 21-38.
- ŠTEFÁNIK, Martin – LUKAČKA, Ján a kol. (2010). *Lexikón stredovekých miest na Slovensku.* Bratislava : Prodama. ISBN 978-80-89396-11-5.
- ŠTOFANIKOVÁ, Irena (2007). Duchovný a náboženský život. In: *Mesto Nová Dubnica (1957 – 2007). Monografia mesta.* Nová Dubnica : Mesto Nová Dubnica, s. 90 – 106.
- TIŠLIAR, Pavol (2017). The national firefighters' union in Slovakia between 1900 and 1950. In: *Ethnologia Slovaca et Slavica*, č. 38, s. 9-20.
- VLADÁR, Jozef – WIEDERMANN, Egon (eds.) (2000). *Partizánske – staré a nové epochy.* Partizánske : Mesto Partizánske. ISBN 80-968468-4-1.